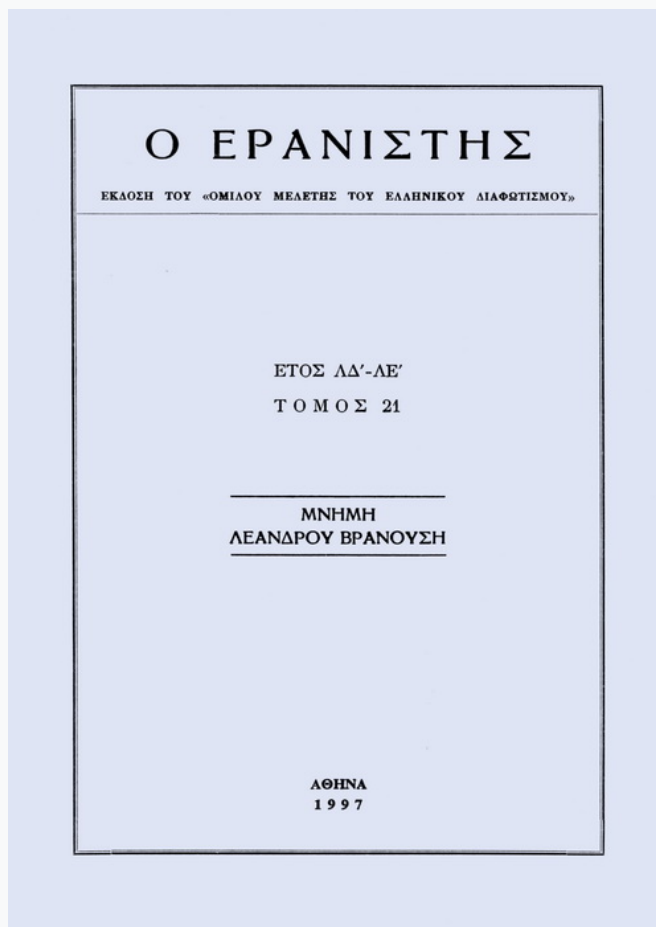

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Οι αντιλήψεις των ξένων για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό

Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη

doi: [10.12681/er.214](https://doi.org/10.12681/er.214)

To cite this article:

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε. (1997). Οι αντιλήψεις των ξένων για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. *The Gleaner*, 21, 225-247. <https://doi.org/10.12681/er.214>

ΟΙ ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

Η ΑΜΕΣΗ ΣΧΕΣΗ ΠΟΥ αναπτύσσεται δυναμικά ανάμεσα στον Έλληνο-σμο και την Ευρώπη από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και έξης, ή βαθμιαία έξοδος από τον παραδοσιακό απομονωτισμό της ελληνικής κοινωνίας και της πνευματικής της ζωής καθώς και η προσπάθεια σύνθεσης με τα νέα ρεύματα και το δυτικό τρόπο σκέψης και βίου συνήθως εξετάζονται εκ των έσω, δηλαδή από την πλευρά των Έλλήνων. Πολλοί λιγότερη προσπάθεια έχει γίνει για να δούμε το φαινόμενο και την εποχή αυτή με τη ματιά των άλλων, δηλαδή των συγχρόνων τους Ευρωπαίων, και συνδυάζοντας τις πληροφορίες και τις απόψεις τους να τα ξανακοιτάξουμε κι εμείς από μια άλλη, ίσως, όπτική γωνία, να επιβεβαιώσουμε ή να αλλάξουμε τις δικές μας θεωρίες και, πιθανόν, να οδηγηθούμε σε μια καλύτερη κατανόησή τους.

Το θέμα μας, (οι αντιλήψεις των ξένων για τον νεοελληνικό διαφωτισμό), σχετίζεται στενά με το πώς είδαν οι ξένοι τους σύγχρονούς τους Έλληνες, άφοι ουσιαστικά αποτελεί ένα τμήμα της συνολικής τους θεώρησης. Για το ευρύτερο θέμα έχουν γραφεί αρκετά, αν και πολλά απομένουν ακόμη προς διερεύνηση. Για το ειδικότερο ή έρευνα προχωρεί με βραδείς σχετικά ρυθμούς.

Το έγχειρημα βεβαίως είναι δύσκολο, πολύπλοκο και απαιτεί ευρύτητα γνώσεων και έρευνα τόσο σε ελληνικό όσο και σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, που ή πραγματοποίησή της από ένα μόνο έρευνητή θα αποτελούσε έργο ζωής. Ο μεγάλος άπων, ο Λέανδρος Βρανούσης, τη μνήμη του όποιου τιμούμε σήμερα, θα ήταν ό πιο κατάλληλος για να το επιχειρήσει. Η σημερινή δική μου προσπάθεια να προσεγγίσω το θέμα από όρισμένες μόνον απόψεις ως θεωρηθεί περισσότερο ως απόπειρα συγκέντρωσης και ταξινόμησης γνωστών ως επί το πλείστον, αλλά όχι πάντοτε αξιοποιημένων πληροφοριών, και ως έναυσμα για μια μεγαλύτερη έμβάθυνση και έρευνα.

Είχε ό νεοελληνικός διαφωτισμός ακτινοβολία στους ξένους; Ποιοί ήταν αυτοί οι ξένοι; Τί γνώριζαν ή τί είχαν καταλάβει από τις συντελούμενες αλλαγές στην πνευματική και πολιτιστική ζωή των Έλλήνων; Ποιές ήταν

οί πηγές πληροφόρησής τους, και πώς αξιολογοῦσαν ὅσα γνώριζαν; Αὐτὰ εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα πού εὐλογα τίθενται. Σὲ μερικά ἢ ἀπάντηση εἶναι σχετικά εὐκόλη ἂν δοθεῖ γενικά: εἶναι ὅμως πολὺ δυσκολότερο νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις ὅταν τὰ θέματα ἐξειδικεύονται, ἢ ἂν θελήσουμε νὰ ἐξετάσουμε τομεῖς οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ.

Ἄς προσπαθήσουμε, ὅμως, νὰ προσεγγίσουμε κάπως πιὸ μεθοδικὰ τὸ θέμα. Οἱ ξένοι πού ἐνδεχομένως εἶχαν μιὰ γενικότερη εἰκόνα γιὰ τὴ σύγχρονή τους Ἑλλάδα ἦταν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, σχεδὸν ἀποκλειστικά ἄνθρωποι τῶν ἀνώτερων τάξεων, ἀριστοκράτες καὶ μεγαλοαστοί, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμονες, στρατιωτικοί, ἔμποροι καὶ καλλιτέχνες. Ἐνας σημαντικὸς γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτοὺς εἶχε μὲ τὸν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο ταξιδέψει στὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἶχε γνωρίσει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνας. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν γνωρίσει προσωπικά καὶ εἶχαν συνδεθεῖ, λιγότερο ἢ περισσότερο, μὲ Ἕλληνας λογίους, τὴν πνευματικὴ παραγωγή τῶν ὁποίων παρακολουθοῦσαν ἔκτοτε μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔπαιρναν πληροφορίες γιὰ τὶς νέες ἐκδόσεις καὶ ἄλλα ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος θέματα.

Οἱ περισσότεροι ξένοι ὅμως ἀποκοῦσαν ὅποια πληροφόρηση εἶχαν κυρίως ἀπὸ τὰ διαβάσματά τους. Φυσικά, ὅλα τὰ ἔντυπα ἀπευθύνονταν ἀναπόφευκτα σὲ ἕνα μορφωμένο κοινὸ μὲ γενικὰ ἐνδιαφέροντα. Τὸ κοινὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἀρκετὰ εὐκατάστατο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀγοράζει τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικά. Εἰδικά, πολλὰ ἀπὸ τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία λόγῳ ὕγκου ἢ εἰκονογράφησης συχνὰ ἦταν ἀρκετὰ ἀκριβά. Τὰ ἔντυπα ἀγοράζονταν ἐπίσης ἀπὸ βιβλιοθῆκες, ἀναγνωστικὲς ἐταιρεῖες καὶ λέσχες, στὶς ὁποῖες καὶ πάλι σύχναζαν ἄνθρωποι τῆς ἴδιας κατηγορίας. Ἀναμφισβήτητα οἱ λόγιοι, οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἦταν οἱ κατ' ἐξοχὴν ἀναγνώστες τῶν σχετικῶν ἔργων, μολοντί δὲν ἀποτελοῦσαν τὸ πολυπληθέστερο τμῆμα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Καὶ οἱ δικές μας πηγές πληροφόρησης γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα δὲν διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες πού εἶχαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶναι τὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα, τὰ δημοσιεύματα τοῦ ξένου ἡμερήσιου καὶ περιοδικοῦ τύπου, καὶ ποικίλα βιβλία πού γιὰ διάφορους λόγους ἀναφέρονται στὴ νεότερη Ἑλλάδα χωρὶς νὰ εἶναι περιηγητικά.

Τὸ εἶδος τῶν πληροφοριῶν πού παρέχονται ποικίλλει, βεβαίως, ἀναλόγως μὲ τὴν κατηγορία τῆς πηγῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, τὰ περιηγητικὰ κείμενα μᾶς προσφέρουν πολὺ μεγαλύτερη ποικιλία εἰδήσεων γιὰ κάθε τομέα τῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία τὴν ἐποχὴ

αὐτὴ οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων αὐτῶν εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, εἶχαν περιηγηθεῖ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὰ νησιά, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Μ. Ἀσία, ἀλλὰ συχνὰ καὶ ἄλλες χώρες στὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν ἀνορθωσες ἐλληνικὲς παροικίες. Ἔτσι, οἱ ταξιδιωτὲς εἶχαν μιὰ ἄμεση πληροφόρηση γιὰ τὰ θέματα ποὺ τοὺς ἐνδιέφεραν. Πάντως ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἐκτασὴ τῆς σχετιζόταν μὲ τὶς ἐκάστοτε ἐπικρατοῦσες εἰδικὲς συνθηκὲς καὶ συνήθως δὲν ζέφευγε ἀπὸ τὰ πλαίσια καὶ τοὺς περιορισμοὺς τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας. Καθὼς τὸ στρατηγικὸ καὶ πολιτικὸ ἐνδιαφέρον τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν εἶχε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στραφεῖ πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ Μεσόγειο, καὶ οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἄγγλοι εἶχαν διαδοχικὰ καταλάβει τὰ Ἴονια Νησιά, ἡ πληροφόρηση γύρω ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἑλληνας ἀποκοῦσε μιὰ ἄλλη σπουδαιότητα καὶ ἓνα ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ξένους. Πάντως καθοριστικὸ ρόλο γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ποικίλων πληροφοριῶν ἔπαιξε ἡ προσωπικότητα, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση καὶ ὁ λόγος τοῦ ταξιδιωτοῦ τοῦ κάθε περιηγητῆ.

Ἔτσι, ὁ πλοῦτος τῶν στοιχείων ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα συχνὰ ἀποβαίνει εἰς βάρος τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Τὸ θέμα δὲν ἀποτελοῦσε τὸν κύριο ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιστρέφονταν τὰ ἐνδιαφέροντά τους, καὶ παράλληλα ὑπῆρχε μιὰ ἔντονη προκατάληψη ἐναντίον τους, ποὺ ἐνισχυόταν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν τυπικὴ καὶ ἀναπόφευκτη στὴν περιηγητικὴ φιλολογία σύγκριση τῶν Νεοελλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους.¹ Δὲν ὑπάρχει ἐξἄλλου ἀμφιβολία ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὸ σχηματισμὸ μιᾶς πιὸ ἀντικειμενικῆς καὶ σφαιρικῆς ἀποψῆς γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν ἀρκετὰ δύσκολη καὶ ἐξαρτιόταν ἀπὸ ποικίλους παράγοντες, ἀλλὰ καὶ τυχαῖα γεγονότα.

Στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ εὐρωπαϊκὸ τύπο, λόγῳ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονό-

1. Γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει ἀρκετὴ βιβλιογραφία. Δύο σχετικὰ πρόσφατα ἔργα συνοψίζουν τὶς ἀπόψεις τῶν Ἄγγλων καὶ τῶν Γάλλων, οἱ ὁποῖες ἀντανάκλουν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ὑπολοίπων Εὐρωπαίων. Βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, London and New York 1990, σ. 85-100, 118 καὶ ἐξῆς. Georges Toliaas, *La Grèce des Hellénistes: images de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne sous la Directoire, le Consulat et l'Empire (1794-1815)*, Thèse pour le doctorat (nouveau régime). Université de Paris - Sorbonne, Paris IV. Institut des Études Postbysantines et Néohelléniques, Paris 1991, σποραδικά.

των, άπαντοῦν συχνά αναφορές στην όθωμανική αυτοκρατορία και στα Έπτάνησα. Στα γενικῆς ὕλης και τὰ φιλολογικά περιοδικά επίσης άρχισαν βαθμιαία νά πολλαπλασιάζονται οί αναφορές σέ θέματα πού άμεσα ἤ έμμεσα άφοροῦσαν τούς Νεοέλληνες και τήν πολιτιστική τους ταυτότητα. Τὰ δημοσιεύματα αυτά δέν προϋπέθεταν πάντοτε τήν προσωπική επίσκεψη τοῦ συντάκτη τους στην Ελλάδα. Συνήθως πρόκειται για σχολιασμούς και παρουσιάσεις εκδόσεων και συγγραφέων, και κάποτε ειδήσεις για γενικότερα θέματα παιδείας. Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν δημοσιευμάτων αὐτῶν ἦταν κυρίως παρουσιάσεις και βιβλιοκρισίες περιηγητικῶν κειμένων. Ὑπῆρχαν όμως και πρωτότυπα άρθρα. Με αυξανόμενη συχνότητα παρουσιάζονταν και οί ελληνικές εκδόσεις πού γίνονταν σχετικά εύκολα γνωστές έπειδή τὰ βιβλία αυτά τυπώνονταν σέ μεγάλες πόλεις τῆς Εὐρώπης. Οί άλλες ειδήσεις για τὰ ελληνικά πράγματα προέρχονταν συνήθως είτε από τὰ σύγχρονα ελληνικά περιοδικά, κατά κύριο λόγο τόν Λόγιο Έομῆ, είτε ένίοτε από γραπτές, ἤ και προφορικές, πληροφορίες Έλλήνων τῆς διασποράς.

Θά πρέπει νά προστεθεῖ ὅτι, μολοντί τὰ περιηγητικά κείμενα έχουν περισσότερο μελετηθεῖ, άν και ὄχι πάντοτε με τὸ σωστό τρόπο ἤ στην έκταση πού θά έπρεπε, ἤ έρευνα γύρω από τις άλλες πηγές ειδήσεων για τὰ ελληνικά πράγματα στις διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης δέν εἶχε τήν ἴδια τύχη. Ἡ διατριβή τοῦ Γεωργίου Τόλια² ἤρθε νά καλύψει ένα μεγάλο κενό ὅσον άφορᾷ τή Γαλλία. Σέ μικρότερο βαθμό έχει άσχοληθεῖ ἡ έρευνα με τήν Αὐστρία και τή Γερμανία τῆς εποχῆς εκείνης,³ ένῶ σχεδόν άνύπαρκτες εἶναι οί αντίστοιχες έργασίες για τήν Ἀγγλία και τήν Ἰταλία.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου πού εξετάζουμε εύρύτατο άναγνωστικό κοινό στην Εὐρώπη εἶχε και τὸ λογοτεχνικό βιβλίο, ποιήματα, θεατρικά έργα ἤ μυθιστορήματα πού συχνά στρέφονταν γύρω από θέματα ελλημμένα από τή νεότερη Ελλάδα, στην ὁποία και εξελίσσεται συχνά καθ' ὄλοκληρίαν ἡ δράση.⁴ Από τὰ ποιητικά έργα έχει μελετηθεῖ σέ βάθος σχεδόν άποκλειστικά τὸ έργο τοῦ Byron. Σπανιότατα αναφέρονται άπλῶς άλλα

2. "Ο.π.

3. Βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για τὸ ελληνικό βιβλίο σὸ γερμανόφωνο περιοδικό τύπο τοῦ 19ου αἰώνα», *Μνήμων*, τ. 12 (1989), σ. 117-148.

4. Για τήν εποχή αὐτή, αλλά και τήν παλαιότερη, τὸ έργο τοῦ Terence Spencer, *Fair Greece! Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, London 1954, εξάκολουθεῖ νά παραμένει τὸ γενικό βασικό βοήθημα για τήν άγγλική λογοτεχνία πού άσχολεῖται με τή νεότερη Ελλάδα.

σύγχρονα έργα όπως το *Greece* του W. Haygarth,⁵ ή το *Horae Ionicae* του W. R. Wright,⁶ πρώην προζένου στη Ζάκυνθο. Τα μυθιστορήματα έχουν εξεταστεί ακόμη λιγότερο, αν και προφανώς παρέχουν ευρύτερο πεδίο για συλλογή ιστορικών πληροφοριών, αφού ένδεχομένως προσφέρουν στους αναγνώστες τους μια πιο ρεαλιστική απεικόνιση της σύγχρονης τους ελληνικής πραγματικότητας.

Δυστυχώς, δεν υπάρχουν συστηματικές εργασίες που να μάς κατατοπίζουν για τα έργα αυτά και να μάς πληροφορούν ποιά ακριβώς εικόνα της σύγχρονης τους Ελλάδας και του πολιτιστικού της επιπέδου περνούσαν στους αναγνώστες τους πέρα από τις αναπόφευκτες γραφικότητες και τα έξωτικά στοιχεία. Το θέμα παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον, γιατί τα βιβλία αυτά διαβάζονταν από ένα πλατύτερο και περισσότερο ποικίλο στην προέλευσή του κοινό. Έτσι, θα ήταν ευκτέο ή έρευνα να στρεφόταν και προς αυτή την κατεύθυνση.

Είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά, αν και όχι πάντοτε, οι συγγραφείς των έργων αυτών είχαν προηγουμένως ταξιδέψει ή είχαν ζήσει στις χώρες στις οποίες αναφέρονταν. Ένδεικτικά αναφέρουμε τον Henry Gally Knight, που περιηγήθηκε την Ελλάδα το 1810-12, κι ανάμεσα στα άλλα έγραψε το *Phrosyne; a Grecian Tale*, που κυκλοφόρησε στο Λονδίνο το 1816. Ακόμη νωρίτερα, το 1809, είχε εκδοθεί, στο Λονδίνο επίσης, το μυθιστόρημα της Sydney Owenson *Woman: or, Ida of Athens*, που εξελίσσεται στην Αθήνα. Η συγγραφέας του όμως δεν είχε ταξιδέψει ποτέ στην Ελλάδα, αν και είχε φροντίσει να μελετήσει μεγάλο αριθμό περιηγητικών και άλλων βιβλίων για τη χώρα, την ιστορία και την τέχνη της ώστε να μπορέσει να αποδώσει πιστά το περιβάλλον και τους χαρακτήρες. Δεν απέφυγε όμως τις ανακρίβειες, που τις σχολίασε ειρωνικά λίγο αργότερα ο Byron.

Βεβαίως το μεγάλο best-seller της εποχής ήταν το μυθιστόρημα *Anastasius, or, Memoirs of a Greek; written at the close of the eighteenth century* του Thomas Hope. Το έργο κυκλοφόρησε το 1819, αρχικά άνωμα, και επανεικδόθηκε κατόπιν επανειλημμένα, με το όνομα του συγγραφέα του πιά. Αμέσως σχεδόν μεταφράστηκε σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες.⁷

5. W. Haygarth, *Greece, A Poem in Three Parts with Notes, Classical Illustrations and Sketches of the Scenery*, London 1814.

6. *Horae Ionicae: a Poem descriptive of the Ionian Islands and Part of the Adjacent Coast of Greece ...*, London 1809.

7. Πρβλ. Terence Spencer, *ό.π.*, σ. 286-87. Συγκεντρωμένες οι διάφορες

Ἡ μεγάλη ἐκδοτική ἐπιτυχία ὀρισμένων ταξιδιωτικῶν βιβλίων δαίχνει πῶς τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινὸ μποροῦσε νὰ αὐξάνεται αἰσθητὰ καὶ ἐπομένως ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου νὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ εὐρύτερα στρώματα. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ὅτι σὲ κάθε περίπτωση ἓνα ἀντίτυπο βιβλίου ἢ περιοδικοῦ, ἀλλὰ συχνὰ ἐπίσης καὶ ἓνα χειρόγραφο ἡμερολόγιο ἢ ἐπιστολές, εἶχαν πολὺ περισσότερους ἀπὸ ἓναν ἀναγνώστη.

Οἱ ξένοι περιηγητὲς πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ κοινὰ σὲ ὅλη τὴν περιηγητική φιλολογία γενικὰ σχόλια, ποὺ εἶναι σχεδὸν πάντοτε ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς σύγχρονους τους Ἕλληνες, ἀρχίζουν νὰ ἀναφέρονται λίγο πιὸ συστηματικὰ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη ἢ τὴν πολιτιστικὴ τους πρόοδο καὶ νὰ παρέχουν πιὸ συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ θέματα ἐκπαίδευσης κτλ., ὅταν πιὰ ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς εἶχε κυριαρχήσει στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους. Ἀκόμη καὶ τότε ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ζωηρό. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. ἐλάχιστα περιηγητὲς μνημονεύουν στὰ ἔργα τους σχολεῖα, βιβλιοθήκες ἢ βιβλία. Ὁ R. Chandler⁸ ἀφιερώνει μόλις τρισήμεσι γραμμὰς στὰ δύο σχολεῖα τῆς Ἀθήνας καὶ στὴ μικρὴ συλλογὴ βιβλίων τοῦ ἐνὸς ἀπὸ αὐτά, καὶ σχολιάζει συνοπτικὰ τὰ ἀναγνώσματα τῶν Ἀθηναίων ποὺ δὲν ἦταν παρὰ βίοι ἀγίων μεταφρασμένοι στὴ δημώδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι κάποια χειρόγραφα τῆς Μονῆς τῆς Καισαριανῆς καὶ ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου βρισκόνταν σκόρπια στὸ πάτωμα τῆς σοφίτας ὅπου ἔμενε ὁ ἡγούμενός της.

Ὁ Choiseul Gouffier⁹ πάλι, παρὰ τὴ φιλελληνικὴ του διάθεση, ἀκόμη καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ὅταν πραγματοποιοῦσε τὸ δεῦτερο ταξίδι του, ἀναφέρεται μονάχα στὴ σχολὴ τῶν Κυθωνιῶν.

Μεγαλύτερη σημασία ἔδωσε στὰ θέματα αὐτὰ ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς Jacob Jonas Björnstahl,¹⁰ ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων καὶ τῆς Μονῆς Δου-

ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Sandor Baumgarten, *Le crepuscule Néo-classique*. Thomas Hope, Paris 1958, σ. 260-1. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς μεταφράσεις ποὺ τελικὰ δὲν πραγματοποιήθηκαν βλ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀπόπειρες ἑλληνικῶν μεταφράσεων τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Thomas Hope *Anastasius*», στὰ *Παρασχολήματα* τοῦ παρόντος τόμου, σ. 402 κ.έ.

8. *Travels in Asia Minor and Greece*, London 1817, τρίτη ἔκδοση, τ. 2, σ. 137, 154.

9. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris 1809, τ. 2, Α' μέρος, σ. 73-75.

10. *Το οδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας 1779*, μετάφραση, προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός, Τα τετράδια του Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1979.

σίκου,¹¹ γράφει για τη γνωριμία του με "Έλληνες λογίους με τους όποιους είχε ενδιαφέρουσες συνομιλίες. Με το μητροπολίτη Τρίκκης 'Αμβρόσιο, λόγου χάριν, είχε συζητήσεις για τον Newton, τον Wolf, τον Boerhaave κ.ά. 'Ο 'Αμβρόσιος μάλιστα του δώρισε την έκδοση του Μελετίου από τη βιβλιοθήκη του. 'Ο Björnstall πάντως θεωρούσε ότι ή Γεωγραφία αυτή δεν ικανοποιούσε τις απαιτήσεις και πρότεινε τη σύνταξη μιας νέας, μετά από συστηματική συλλογή πληροφοριών.¹² 'Η συναναστροφή του με το γιατρό Ευστάθιο Νοσήμαχο, που τον βοήθησε στις έρευνές του στα μετεωρικά χειρόγραφα, του άφησε τις καλύτερες έντυπώσεις. 'Ο γιατρός ήταν γνώστης της αρχαίας ελληνικής, είχε διαβάσει αρκετούς Ευρωπαίους συγγραφείς.¹³ Στην περιοδεία του συνάντησε επίσης τον Γεώργιο Τριαντάφυλλο, καθηγητή 'Ελληνικών στα 'Αμπελάκια, που είχε σπουδάσει στη σχολή του "Αθω με τον Εύγένιο Βούλγαρη και μιλούσε και λατινικά. Στη βιβλιοθήκη του είχε εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων.¹⁴ Το είδος αυτό των πληροφοριών άπουσιάζει από άλλα σημαντικότερα περιηγητικά έργα της εποχής αυτής.

'Η έλλειψη ενδιαφέροντος για το θέμα στους ταξιδιωτές της περιόδου αυτής είναι αντιστρόφως ανάλογη με το φιλολογικό ενδιαφέρον που αναπτύσσεται για τις ελληνικές εκδόσεις προς το τέλος του αιώνα στο Παρίσι, τη Γερμανία και τη Βιέννη. Συστηματικά σχεδόν από το 1796 παρουσιάζονται ελληνικά βιβλία από τον καθηγητή Alter στο περιοδικό της Λιψίας *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*. 'Ενδεικτικά μόνον αναφέρουμε μια από τις βιβλιοκρισίες του Alter. Το 1797, παρουσιάζοντας τη Χάρτα του Ρήγα, αλλά και άλλες εκδόσεις έργων του, σχολίασε τον εκδότη της ως ένα ικανότατο άνθρωπο, που το έργο αυτό θα του περιποιούσε τιμή.¹⁵ Και δεν ήταν μόνον ο Alter και ο επίσης γνωστός μας Kopitar που έγραφαν για τις ελληνικές εκδόσεις, υπήρχαν και αρκετοί άλλοι συνεργάτες που τακτικά παρουσίαζαν τις νέες ελληνικές εκδόσεις και άλλες ειδήσεις με φιλολογικό και εκπαιδευτικό περιεχόμενο στα γερμανόφωνα περιοδικά. Σημαντικότερη πηγή πληροφοριών τους, εκτός από τα ίδια

11. "Ο.π., σ. 73-76, 80, 83-84, 87, 88-89, 93, 95-97, 99, 104-9.

12. "Ο.π., σ. 69, 127, 142.

13. "Ο.π., σ. 82, 88, 89.

14. "Ο.π., σ. 125, 126.

15. Βλ. Α. Βρανούσης, *Έφημερίς. 'Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί. Βιέννη 1791-1797. Έκδοτες οι άδελφοί Μαρκίδες Πούλιον. Ανασκηρότηση της σειράς σε φωτοτυπική επανέκδοση... Έτος έβδομον 1797. Προλεγόμενα*, 'Αθήνα 1995, σ. 308, 630, 732, 853, 854.

τὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα, ἦταν ὁ Ἄνθιμος Γαζής. Προφανῶς ὅμως καὶ οἱ Ἑλληνες σπουδαστὲς στὰ ἐκείτ' Πανεπιστήμια ἀναμφίβολα συνέβαλαν στὴ διάδοση τῶν σχετικῶν γνώσεων.¹⁶ Στὶς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ἀγγελλίτες, οἱ βιβλιοπαρουσιάσεις ἢ οἱ πληροφορίες ποὺ παρουσιάζονται στὰ περιοδικὰ δίνονται χωρὶς τὴν προσθήκη ἀξιολογικῶν κρίσεων. Φυσικὰ τὰ προσωπικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἀρθρογράφων ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐπιλογή τῶν παρουσιάσεων. Παρατηρήθηκε μάλιστα ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ γερμανικὰ καὶ τὰ αὐστριακὰ περιοδικὰ ὡς πρὸς τὸ βάρος ποὺ ἔριχναν στὶς παρουσιάσεις τους. Τὰ γερμανικὰ ἐπικέντρωναν τὸ ἐνδιαφέρον τους περισσότερο στὶς ἐκδόσεις τοῦ Κοραΐ, ἐνῶ τὰ αὐστριακὰ στὶς ἐκδόσεις τῶν τυπογραφείων τῆς Βιέννης.¹⁷

Στὴ Γαλλία τὴν ἴδια ἐποχὴ, πρὶν ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ αἰῶνα, ὅταν ὁ Κοραΐς καὶ ὁ Κοδρικᾶς ἀρχίζουν νὰ γίνονται εὐρύτερα γνωστοὶ στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους, τὸ γαλλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ νεοελληνικὰ πράγματα μεγαλώνει καθὼς τὰ γαλλικὰ στρατεύματα πλησιάζουν τὶς ἑλληνικὲς περιοχές. Τὸ πλῆθος τῶν εἰδήσεων στὸν γαλλικὸ περιοδικὸ τύπο, στὸ *Magasin Encyclopédique*, στὸ *Décade Philosophique*, *Mercur de France*, *Annales des Voyages*, *Archives Litteraires de l'Europe* κ.ἄ., περιοδικὰ ἐγκυρα μὲ τὰ ὁποῖα συνεργάζονται γνωστοὶ Γάλλοι ἑλληνοφίλοι, ὅπως ὁ Barbié du Bocage καὶ ὁ Villoison, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ δύο μόνο μεγάλα ὀνόματα, ἔχει ἐξεταστῆ διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν Γ. Τόλια στὴ διατριβὴ του ποὺ ἀναφέρθηκε. Σημαντικότατο ρόλο στὴν πλούσια καὶ ποικίλη ὕλη ποὺ ἀφορᾷ τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς Ἑλλάδας στὰ περιοδικὰ αὐτὰ ἔπαιζαν πρωτίστως ὁ Κοραΐς καὶ ὁ κύκλος του, ἀλλὰ καὶ ὁ Κοδρικᾶς καὶ οἱ ἄλλοι Ἑλληνες τοῦ Παρισιοῦ. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Κοραΐ καὶ ἰδίως οἱ Πρόλογοί τους δίνουν ἀφορμὴ γιὰ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα.

Στὸν γαλλικὸ, ὅπως καὶ στὸν ἀγγλικὸ τύπο, οἱ βιβλιοκρισίες καὶ παρουσιάσεις τῶν περιηγητικῶν βιβλίων δίνουν ἀφορμὴ γιὰ μακρὲς συζητή-

16. Οἱ σχέσεις τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν μὲ τοὺς καθηγητὲς τους στὰ Πανεπιστήμια, ἢ καὶ ἄλλους λογίους, μποροῦσαν νὰ λειτουργήσουν καὶ ἀντίστροφα: οἱ καλοὶ φοιτητὲς τοὺς ἔκαναν ἐνδεχομένως γνωστὲς τὶς νέες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις καὶ τὴν πρόοδο τῆς γνώσης στὴν Ἑλλάδα. Τὸ παράδειγμα τῆς φιλικῆς σχέσης τοῦ Κ. Ἀσώπιου μὲ τοὺς καθηγητὲς του, κυρίως τὸν F. Bouterwerk, τὸν ὁποῖο ὁ Ἑλληνας λόγιος τὸν δίδασκε νέα ἑλληνικά, κάνει πολὺ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση αὐτή, πρβλ. Ἑλένη Ι. Κοντιάδη, «Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἐνα κεφάλαιο Ἑκωνταετίου Ἀσώπιου», *Ὁ Ἑραριστὴς*, τ. 15 (1979), σ. 154-181.

17. Βλ. Μαρξία Α. Στασινοπούλου, ὁ.π., *Μνήμων*, τ. 12 (1989), σ. 117-148.

σεις. Τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ἀντικείμενα ἀπασχόλησης ὄλων τῶν ξένων ποὺ γράφουν γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὴ Γαλλία διεξάγεται διὰ τοῦ τύπου μιὰ πολεμικὴ ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων σχετικὰ μὲ τις ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζονται γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ ξένους περιηγητές, ἰδίως τὸν Bartholdy. Οἱ βιβλιοπαρουσιάσεις ἀποτελοῦν τὸ κύριο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ πολεμικὴ αὐτὴ ποὺ ὑποκινεῖται ἀπὸ τὸν Κοραῖ, ἀλλὰ στὴν ὁποία συμμετέχει μὲ τὴ δική του ἐπιχειρηματολογία καὶ ὀπτικὴ καὶ ὁ Κοδριτσᾶς.¹⁸

Στὸν γαλλικὸ τύπο δημοσιεύονται συχνὰ πληροφορίες γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντοτε ἀπὸ πρῶτο χέρι. Συχνὰ οἱ εἰδήσεις γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία στὸ *Magasin Encyclopedique* εἶναι μεταφρασμένες ἀπὸ τὸ *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*.¹⁹ Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν γερμανόφωνο τύπο ὅπου οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις σπανίζουν, οἱ γαλλικὲς παρουσιάσεις βιβλίων ἐπεκτείνονται σὲ οὐσιαστικὴ κριτικὴ.

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ ἀγγλικοῦ τύπου μὲ θέματα ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος δὲν ἔχει γίνει μέχρι σήμερα ἀντικείμενο συστηματικῆς ἔρευνας. Ἐλάχιστες εἰδήσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐμφανίζονται τὴν ἀντίστοιχη περίοδο, κι ἐκεῖνες μόνο παρεμπιπτόντως μέσα σὲ παρουσιάσεις ἢ κριτικὲς ἄλλων βιβλίων, ταξιδιωτικῶν ἢ φιλολογικῶν, ποὺ δημοσιεύονται σὲ περιοδικά.

Ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες συγγραφεῖς ὁ Κοραῖς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγινε γνωστὸς στὴν Ἀγγλία λόγῳ τῆς συνεργασίας του μὲ Ἕλληλους λογίους: μὲ τὸν Thomas Burgess καὶ τὸν Robert Holmes. Ὁ πρῶτος τὸν χαρακτήρισε «eruditissimum and sagacissimum», καὶ δημοσίευσε τὴν πρώτη καθαρὰ φιλολογικὴ ἐργασία τοῦ Κοραῖ «Emandationes in Hippocratem», στὸ περιοδικό του *Musei Oxoniensi Literarii conspectus et specimina*, Oxonii MDCCXCII, σ. 11-23, καὶ νέες διορθώσεις στὸν Ἰπποκράτη στὸ τεῦχος 2, Londini 1972, σ. 1-11. Γιὰ τὸν δεῦτερο ὁ Κοραῖς ἀντέγραψε ἔναντι ἀμοιβῆς κείμενα ἀπὸ παρισινὰ χειρόγραφα τῆς Ἀγίας Γραφῆς.²⁰

18. Βλ. Georges Toliaς, ὁ.π., τ. 2, σ. 504 καὶ ἐξῆς.

19. Α. Βρζννόφσκις, ὁ.π., σ. 650-1. Georges Toliaς, ὁ.π., τ. 2, σ. 585, σημ. 71, 608.

20. Βλ. Φ[ίλιππος] Η. Ἡ[λιού], «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῖ», *Ἐρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῖν*, τεῦχος Α', Ἀθήνα 1956, σ. 56-57, 106, 110-3. Richard Clogg, «Korais and England» καὶ Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Οἱ ἀγῶνες τοῦ Κοραῖ στὸ Παρίσι γιὰ ἐξασφάλιση εἰσοδημάτων ἐπιβιώσεως. Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία», ἀμφότερα στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνε-

Στην πρώτη εικοσαετία του 19ου αί., τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα φυσικὰ αὐξάνει, εἰδικὰ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἑπτανήσου, ἀλλὰ ὁ παραδοσιακὸς ἀπομονωτισμὸς τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας δὲν ἐπέτρεπε μεγάλα ἀνοίγματα σὲ εἰδήσεις καθαρῶς ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπως π.χ. παρουσιάσεις ἐκδόσεων ἐλληνικῶν βιβλίων. Στὸν τύπο δημοσιεύονται κατὰ κύριο λόγο βιβλιοκρισίες περιηγητικῶν κειμένων, πού στις περισσότερες περιπτώσεις εἶναι τοῦ τύπου τοῦ «review articles». Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄρθρα πολιτικοῦ περισσότερο περιεχομένου ἀναφερόμενα στὴν ἐπικρατούσα κατάσταση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὴν Ἑλλάδα εἰδικότερα. Τὰ ἄρθρα γράφονται συνήθως ἀπὸ ἀνθρώπους πού ἔχουν καὶ οἱ ἴδιοι ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα καὶ μερικὲς φορές γνωρίζουν ἐλληνικά. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ εἰδήσεις αὐξάνουν καὶ περνοῦν πιά καὶ σὲ περιοδικὰ καθαρῶς εἰδησιογραφικά, ὅπως εἶναι τὸ *Annual Register*. Φυσικά, τὸ θέμα τῆς ἵδρυσης τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τὸν λόρδο Guilford στὰ Ἴονια Νησιά τοὺς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα, ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ἐμφανίζονται καὶ διάφορα ἄλλα, ὅχι ὅμως μὲ συστηματικὸ τρόπο.

Πόσο οἱ παρουσιάσεις αὐτὲς στὸν περιοδικὸ τύπο διαμόρφωναν ἕνα θετικὸ κλίμα γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές. Ἡ ἐντύπωση πού δημιουργεῖται, ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἄλλα σύγχρονα δημοσιεύματα, εἶναι ὅτι δὲν ἐπηρέαζαν γενικότερα τὶς ἀπόψεις τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ. Πολὺ περισσότερη ἐντύπωση λ.χ. μοιάζει νὰ εἶχαν κάνει τὰ καυστικὰ ἀνθελληνικὰ σχόλια τοῦ Παύλου ἀπὸ τὶς προσεκτικὲς καὶ εὐνοϊκὲς παρουσιάσεις φιλολογικῶν εἰδήσεων τοῦ Alter. Αὐτὸ εἶναι κάτι πού εὐκόλα τὸ βλέπει κανεὶς στὰ περισσότερα ταξιδιωτικὰ βιβλία.

Μετὰ τὸ 1800, βαθμιαῖα, οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐκπαίδευση, τοὺς Ἕλληνες λογίους καὶ τὰ ἐλληνικὰ βιβλία πολλαπλασιάστηκαν αἰσθητὰ, προφανῶς ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ αὐξημένου ἐνδιαφέροντος τῶν ἰδίων τῶν περιηγητῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμφανέστερης πνευματικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ἀνάπτυξης τῶν Ἑλλήνων. Ὡστόσο, οἱ πληροφορίες παρέμειναν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιστασιακὲς καὶ ἀποσπασματικὲς, καὶ οἱ ἀρνητικοὶ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν Νεοελλήνων καὶ τὸ χαρακτῆρα τους σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις προσέλαβαν θετικότερο χαρακτῆρα.

Ἐνδεικτικὸ τοῦ νέου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν πνευματικὴ κίνηση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ταυτόχρονα μο-

δρίου Κοραΐς καὶ Χίος (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 343-5 καὶ 349-84 ἀντιστοίχως, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ναδικό στο είδος του, υπῆρξε τὸ ἔργο τοῦ W. M. Leake, *Researches in Greece*, ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ 1814. Τὸ ἔργο εἶναι μιὰ σοβαρὴ μελέτη τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, ποὺ περιέργως δὲν ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ του, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὶς μᾶλλον ἀρνητικὲς βιβλιοκρισίαις ποὺ εἶχε.²¹ Στὸ βιβλίο ἀνάμεσα στὰ ἄλλα γίνεται ἐκτεταμένη παρουσίαση ἀρκετῶν νεοελληνικῶν ἔργων καὶ παρατίθεται ἐπίσης ἕνας κατάλογος συγγραφέων τῶν προηγούμενων πενήντα ἐτῶν μαζί με ἕνα σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα γιὰ μερικοὺς ἀπὸ αὐτούς. Ἀπαριθμοῦνται παράλληλα τὰ γνωστὰ στὸν Leake τυπωμένα βιβλία ἢ χειρόγραφα τῶν συγγραφέων αὐτῶν. Ὁ κατάλογος περιλαμβάνει 176 τίτλους καὶ ὅπωςδῆποτε ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικὸ βιβλιογραφικὸ ἐπίτευγμα γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Ὁ Leake μπόρεσε νὰ κατάρτισει τὸν κατάλογο αὐτόν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκτήσει τὶς ἀσυνήθιστες γιὰ ζένο γνώσεις τῆς σύγχρονης του ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, διότι συγκέντρωνε συστηματικὰ ἑλληνικὰ βιβλία. Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ καθὼς καὶ ὁ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης του σώζονται σήμερα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Leake δὲν μπορεῖ βεβαίως νὰ συγκριθεῖ σὲ πλοῦτο μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ λόρδου Guilford, ἄλλωστε οἱ δύο ἄνδρες δὲν διέθεταν τὰ ἴδια οἰκονομικὰ μέσα, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὴ τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο.

Ἐλάχιστοι ὅμως ἄλλοι ἐπιδείκνυαν ἀντίστοιχο ζῆλο γιὰ τὴ συστηματικὴ συγκέντρωση τέτοιων στοιχείων. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Leake δύο ἄλλοι Ἀγγλοὶ ταξιδιωτὲς, ποιητὲς καὶ οἱ δύο, ἔκαναν μιὰ παρόμοια ἀλλὰ μικρότερης κλίμακας καὶ σοβαρότητας προσπάθεια νὰ συγκεντρώσουν ὀνόματα καὶ ἔργα νεοελλήνων συγγραφέων: ὁ Byron καὶ ὁ William Haygarth.²² Λίγα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρουν καὶ οἱ δύο τὰ γνώριζαν ἐξ αὐτοψίας, τὰ περισσότερα τὰ ἔμαθαν ἀπὸ πληροφορίες τρίτων. Περιλαμβάνουν ἐπίσης κάποια ἔργα ποὺ ἦταν σὲ χειρόγραφο, ὅπως ἡ *Ἱστορία τῶν Ἀθηῶν*, τοῦ Ἰωάννη Μπενιζέλου, καὶ ἄλλα ποὺ ἐτοιμάζονταν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, ὅπως τὰ ἔργα τοῦ Βικέντιου Δαμωδοῦ σὲ τέσσερις τόμους,²³ καὶ μιὰ μετάφραση τοῦ Νέου Ἀναχάροιδος, ποὺ εἶχε κάνει ὁ

21. *The Edinburgh Review*, τ. XXIV (1815), σ. 353-69. *The Quarterly Review*, τ. XI (1814), σ. 458-80.

22. *Childe Harold's Pilgrimage, a romaunt and other poems*, London 1812, σ. 268-72. William Haygarth, ὁ.π., σ. 284-6.

23. W. Haygarth, ὁ.π., σ. 285.

Μαρμαροτούρης και ήθελε να την τυπώσει στο Λονδίνο με τη μεσολάβηση του Byron.²⁴

Ένα άσυνήθιστο ενδιαφέρον για την ελληνική γλώσσα και φιλολογία εκδηλώθηκε την ίδια περίπου εποχή στη μακρινή Αμερική από τον Edward Everett, μόλις 19 ετών τότε, ο οποίος δεν είχε ακόμη πραγματοποιήσει το ταξίδι του στην Ελλάδα. Το 1813 δημοσίευσε άρθρο με τον τίτλο «On the Literature and Language of Modern Greece».²⁵ Πηγές για το άρθρο του ήταν κυρίως το περιηγητικό βιβλίο του Chateaubriand²⁶ και το *Childe Harold's Pilgrimage* του Byron. Το έγχειρμα μπορεί να βασίστηκε κυρίως στα έργα αυτά, αλλά ο νεαρός Έβερρετ είχε μελετήσει και άλλα και είχε προσπαθήσει να αξιολογήσει τις πληροφορίες του Byron συμπληρώνοντας την παρεχόμενη από εκείνον βιβλιογραφία με έννεα τίτλους νεοελληνικών βιβλίων που βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη του Athenaeum της Βοστώνης.²⁷ Αργότερα, κατά την παραμονή του στην Εύρωπη, ο Everett όχι μόνο διδάχτηκε τα νέα ελληνικά από Έλληνες δασκάλους, τον Γεώργιο Γλαράκη και τον Θεόδωρο Σύψωμο, αλλά γνωρίστηκε και συνδέθηκε φιλικά με τον Κοραΐ.²⁸ Μετά την επιστροφή του από την Εύρωπη, με τη φιλελληνική του δράση ευαισθητοποίησε αναμφίβολα το αμερικανικό κοινό σχετικά με την επαναστατημένη Ελλάδα, αλλά η εποχή δεν ήταν πια κατάλληλη για φιλολογικές και πολιτιστικές αναζητήσεις.

Σιγά σιγά αυξάνουν και οι περιπτώσεις που οι ξένοι αρχίζουν να ανα-

24. *Childe Harold's Pilgrimage*, σ. 186. Πλήρης μετάφραση από τα ιταλικά και έκδοση του Νέου Αναχάρσιδος από τον Ιωάννη Μαρμαροτούρη μαζί με τον Σπυρίδωνα Πρεβέτο και τον Δημήτριο Βενιέρη είχε αναγγελθεί ήδη από το 1799. Και άλλη προκήρυξη φαίνεται ότι κυκλοφόρησε το 1807, ότι (ο Ανάχαρις) «μεταγλωττίζεται παρά τινος εταιρείας...», βλ. Γ. Λαίου, «Οι χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 14 (1960), σ. 243, 303-5.

25. *The General Repository and Review*, Cambridge Massachusetts, τ. 3 (1813), σ. 80-94. Βλ. Έντουαρντ Έβερρετ, *Σελίδες ημερολογίου 1819, Κέρκυρα - Ιωάννινα - Μετέωρα - Τύρναβος - Δελφοί - Αθήνα - Καλάβρυτα - Κωνσταντινούπολη - Βουκουρέστι. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια: Άντεια Φραντζή. Επιμέλεια και Σχόλια εικονογράφησης: Στάθης Φινόπουλος*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1996, σ. 21. Στο έργο βρίσκεται συγκεντρωμένη και η παλαιότερη βιβλιογραφία για τον Everett.

26. *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et en revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne*, Paris 1811.

27. Έντουαρντ Έβερρετ, *ό.π.*, σ. 21-24.

28. *Ο.π.*, σ. 27-30.

γνωρίζουν, ἔστω καὶ μὲ κρῦα καρδιά, ὅτι στὴν Ἑλλάδα παρατηρεῖται μιὰ πνευματικὴ ἀνάπτυξη, ὅτι τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, ὀρισμένων τουλάχιστον στρωμάτων, προόδευε, καὶ πῶς ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ἔπαιρνε μιὰ πιὸ συστηματικὴ μορφή. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς βέβαια συνοδεύονταν πάντοτε ἀπὸ τὸ σχόλιο ὅτι στὴν Ἑλλάδα βασίλευε γενικὰ ἡ ἀγνοια καὶ ἡ δεισιδαιμονία. Τοῦτο, στὶς καλύτερες περιπτώσεις, ἀποδιδόταν στὴν ἀρνητικὴ ἐπίδραση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἐνῶ στὶς χειρότερες, στὴν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ ἐξαθλίωση τῶν ὑποτιθέμενων ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα στὴν περιγραφή τῶν Νεοελλήνων, πού μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔμφαση ἐπισημαίνονται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀπηχοῦν κοινούς τόπους πού ἐπαναλαμβάνονται καὶ διαιωνίζονται σὲ ὅλη τὴν περιηγητικὴ φιλολογία.²⁹

Παράλληλα ὑπῆρχε μιὰ ὑπολανθάνουσα σύγκριση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς παιδείας τῶν τάξεων πού ἐκπροσωποῦσαν οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἄρθρων πού ἐξετάζουμε μὲ τοὺς Ἕλληνας τῶν ἀγροτικῶν ἢ ἡμιαστικῶν περιοχῶν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀδικία, δὲν σημαίνει ὅμως πάντοτε ὅτι παρουσιάζει μιὰ ψεύτικη εἰκόνα τῶν στρωμάτων αὐτῶν. Τουλάχιστον ἡ κριτικὴ πού ἀσκειῖται ἀπὸ ταξιδιωτὲς πού ἀσχολήθηκαν πιὸ προσεκτικὰ καὶ μὲ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἀπηχεῖ τὴν ἐπικρατούσα κατάσταση στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Κάποτε ὀρισμένοι ταξιδιωτὲς ἀναγνώριζαν καὶ οἱ ἴδιοι ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν ξένων γινόταν συνήθως μὲ γνώμονα τὰ κρατοῦντα στὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ὄχι τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόνταν οἱ μάζες τῶν χωρῶν αὐτῶν, πού τὸ ἐπίπεδό τους ἦταν λίγο ὡς πολὺ παρόμοιο μὲ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀναπόφευκτη σύγκριση ἐξἄλλου τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους λειτουργοῦσε ἐξαιρετικὰ ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς πρώτους.³⁰

Παρὰ τὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ Leake, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχε ἀσχοληθεῖ συστηματικὰ μὲ τὸ θέ-

29. Τὸ θέμα ἐκτίθεται ἀρκετὰ διεξοδικὰ στὸ βιβλίο μου *The Eve of the Greek Revival*, σ. 86-87, 91-93, 122 καὶ ἐξῆς ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ μιὰ εὐρεῖα διαπραγμάτευση τῶν γαλλικῶν ἀπόψεων βλ. Georges Toliaς, ὁ.π., σποραδικά.

30. E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, London 1819, τ. 1, σ. 167-8. F. S. N. Douglas, *An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks*, London 1813, σ. 81.

μα, έκρινε ότι η γνώση στην Ελλάδα είχε ακολουθήσει την ίδια πρόοδο όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, αν και με άλλα βήματα.³¹ Έτσι, και οι νέοι της Ελλάδας, παρά τους αρνητικούς παράγοντες που επικρατούσαν, είχαν επιδείξει εκπληκτική πρόοδο και αποδείκνυαν ότι πραγματικά οι νεότεροι Έλληνες ήταν γνήσιοι απόγονοι των ενδοξων προγόνων τους. Βεβαίως, η πρόοδος αυτή δεν αποτελούσε παρά το πρώτο βήμα, αλλά ο Leake θεωρούσε ότι αφού είχε αρχίσει θα συνεχιζόταν.³² Και ο Dodwell³³ επίσης θεωρούσε ότι στην Ελλάδα επί μερικά χρόνια αναπτύσσονταν οι γνώσεις, ο πολιτισμός, το εμπόριο και η ευημερία. Έτσι, υπήρχαν ελπίδες η χώρα να αναδυθεί από τη δουλεία και να αναδειχθεί ένας από τους λαμπρότερους φωτοδότες της Ευρώπης.

Οι περισσότεροι περιηγητές παρατηρούσαν ότι η πνευματική ανάπτυξη αποτελούσε ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο αλλά δεν ήταν σε θέση να το τοποθετήσουν μέσα σε πιο συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Οι λίγοι που επιχειρούσαν να το ερμηνεύσουν το συνέδεαν όρθα με την αυξανόμενη ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου, την επαφή των Ελλήνων με την Ευρώπη, την ανάπτυξη, την υλική προσφορά και την ήθικη υποστήριξη του παροικιακού ελληνισμού. Το 1810, σε μια επιστολή του ο λόρδος Guilford έγραφε, «θεωρώ τους Έλληνες του 19ου κατά πολύ ανώτερους από τους Έλληνες του 15ου αι., μέσα σ' αυτά τα τελευταία είκοσι χρόνια ή πρόοδος τους στις επιστήμες, τη ναυσιπλοΐα, το εμπόριο και στην ανεξαρτησία του πνεύματος είναι ασύλληπτη. Η ιδέα που τρέφει γι' αυτούς ή Δύση είναι πολύ λαθασμένη και άτελής: εγώ πιστεύω ότι κανένα άλλο έθνος στον κόσμο δεν θα είχε επιτύχει τόσα πολλά κάτω από μια τόσο μακροχρόνια και σκληρή σκλαβιά».³⁴

Παρόμοια, αλλά πολύ πιο ακριβής και έμπεριστατωμένη, ήταν ή άποψη του Leake που το 1814 δήλωνε: «ή δημοτική γλώσσα προοδεύει με ταχύν ρυθμό και φυσικά συμβαδίζει με τη βαθμιαία εξέλιξη της παιδείας και της φιλολογίας, που ειδικά την τελευταία πενηνταετία έχουν επιφέρει μια επανάσταση στην ήθικη κατάσταση των Ελλήνων».³⁵ Την ίδια χρονική περίοδο τοποθετούσε την έναρξη της αναγέννησης της παιδείας ανάμεσα στους Έλληνες και ο Haygarth.³⁶

31. "Ο.π.", σ. 231.

32. "Ο.π.", σ. 235.

33. "Ο.π.", τ. 1, σ. 168.

34. British Library, Add. Ms 61981, φ. 111β.

35. "Ο.π.", σ. 226.

36. "Ο.π.", σ. 282.

Ὁ Leake, πέρα ἀπὸ τὴν προσωπική του ἀποψη ποὺ βασιζόταν σὲ στοιχεῖα ποὺ εἶχε συλλέξει ἀπὸ τοὺς «πυθὶ καλὰ πληροφορημένους γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ "Ἕλληνες», εἶχε ἐπίσης ὑπόψη του καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραΐ. Μάλιστα ἔψεγε τὸν Bartholdy, ὁ ὁποῖος, ἀγνοώντας τὸν Κοραΐ καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη μόνο περιοδεία στὴν Ἑλλάδα, ἰσχυριζόταν ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος παρήγμαζε πολιτιστικὰ καὶ ὅτι πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰῶνα ὑπῆρχαν περισσότεροι λόγιοι ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἐποχὴ του. Ὁ Leake εἶχε ἐρευνήσει καὶ τὴν ἐπικρατούσα κατάσταση κατὰ τὸν 16ο καὶ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ., εἶχε μελετήσει τὴν *Turcograecia* καὶ τὴν Ἐπιτομὴ λογίων τοῦ Δ. Προκοπίου καὶ ἔκρινε ὅτι, μολονότι καὶ τότε ὑπῆρχαν σχολεῖα καὶ λόγιοι, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν διακριθεῖ καὶ στὴ Δύση, ἡ παρεχόμενη παιδεία ἀποσκοποῦσε κυρίως στὸ νὰ προετοιμάσει ἱερεῖς. Στὴν ἐποχὴ του, ἀντιθέτως, δὲν ὑπῆρχε ἑλληνικὴ κοινότητα, εἴτε στὴν Ἑλλάδα εἴτε σὲ ἄλλα μέρη τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Εὐρώπης, ποὺ νὰ διέθετε μιὰ σχετικὴ εὐμάρεια καὶ νὰ μὴν εἶχε σχολεῖο, στὸ ὁποῖο διδάσκονταν τὰ παιδιὰ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους.³⁷

Οἱ περισσότεροι Ἀγγλοὶ περιηγητὲς ἔψεγαν τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς Φαναριώτες γιὰ τὸ κακὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων.³⁸ Οἱ Γάλλοι, ἀντιθέτως, διέκριντο πρὸ εὐνοϊκὰ ἀπέναντι στοὺς Φαναριώτες, φαίνεται ὅτι γνώριζαν πολὺ περισσότερα πράγματα γι' αὐτοὺς, καὶ γενικότερα θεωροῦσαν ὅτι συνέβαλλαν στὴν ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων.³⁹ Ἡ ἕκ μέρους τῶν περιηγητῶν ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας στὴν παιδεία θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν περιφρόνηση μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζαν τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο. Οἱ κατὰ τὴ γνώμη τους ἀμαθεῖς, δεισιδαίμονες καὶ ὑποβαθμισμένοι κληρικοὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ παρέχουν χρήσιμες γνώσεις ἢ νὰ συμβάλλουν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης. Ἀκόμη καὶ ὅταν κάποιος τύχαινε νὰ ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ λόγιοι ἢ δάσκαλοι ἦταν κληρικοί, συνήθως βιαζόταν νὰ προσθέσει ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ πρόσωπα αὐτὰ δὲν ἦταν καὶ τὰ πλεόν φωτισμένα.

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὁ Leake ἦταν καλύτερα πληροφορημένος. Γνώριζε ἀρκετὰ γιὰ τὶς σχολὲς τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, καὶ κυρίως θεωροῦσε ὅτι στὶς μέρες του ἡ ταχεία πρόοδος στὴν ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων ὀφειλόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου. Τὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανά-

37. Ὁ.π., σ. 226 καὶ ἐξῆς.

38. Βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, ὁ.π., σ. 120.

39. Βλ. Georges Toliaas, ὁ.π., τ. 2, σ. 572 καὶ ἐξῆς.

στασης ή ελληνική Ἐκκλησία, βλέποντας τὴ διάδοση τῶν γαλλικῶν δογμάτων τῆς ἐλευθερίας, ποὺ εἶχε ἐξαπλωθεῖ σὰν ἐπιδημία ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, καὶ ὑπὸ τὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, εἶχε μὲ κάθε μέσο προσπαθῆσει νὰ τὰ καταπνίξει. Ὁ Leake ὅμως πίστευε ὅτι ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας εἶχε πλέον μεταβληθεῖ καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρὸ εἰλικρινεῖς ὑποστηρικτὲς τῆς παιδείας ἦταν κληρικοί.⁴⁰

Τὸ φιλελεύθερο καὶ ἀταξικὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦσε πάντοτε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματά τους. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν γαλλόφερτων ἐπαναστατικῶν ιδεῶν δημιουργοῦσε καταστάσεις, τὶς ὁποῖες οἱ Ἄγγλοι κυρίως ταξιδιωτὲς σχολίαζαν μὲ ἔντονη ἀποδοκιμασία. Τοὺς ἐνοχλοῦσε ιδιαίτερα ὅτι οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες ἦταν, ἢ παρίσταναν ὅτι ἦταν, «φωτισμένοι» καὶ ἔδειχναν ἓνα σκεπτικισμὸ ἀπέναντι στὴ θρησκεία, ἐνῶ παρέμεναν ἐξίσου δεισιδαίμονες μὲ τοὺς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες τους.⁴¹ Ὅπως παρατήρησε ὁ ἱεραπόστολος Samuel Sheridan Wilson, «Οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες, ἢ ἐλὶτ τῶν προικισμένων παιδιῶν τῆς Ἑλλάδας, συνηθίζουσι νὰ ροφοῦν τὸ δηλητήριο τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσώ, ποὺ τὰ κείμενά τους ἔχουσι μεταφραστῆ στὰ ἑλληνικά. Συνάντησα Ἕλληνες ποὺ ὑποστήριζαν σθεναρὰ τὴν ψυχρὴ θεωρίαν τοῦ ντεϊσμοῦ, καὶ χρειάζεται ταλόντο γιὰ νὰ ἀντικρούσεις τὶς σοφιστεῖς τους».⁴² Εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ τῆς ἀποδοχῆς, ἢ τουλάχιστον τοῦ μὴ ἐξοβελισμοῦ, τῶν ὑποπτῶν, γιὰ πολλοὺς, γαλλικῶν ιδεῶν ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὅτι ὁ W. Jowett⁴³ ἀνακάλυψε μὲ φρίκη τοῦ στὴ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς τῆς Χίου τὰ ἅπαντα τοῦ Βολταίρου.

Ὁ Leake ὑποστήριζε ἐπίσης δύο ἀκόμη πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν παιδείαν τῶν Ἑλλήνων: α') ὅτι οἱ Ἕλληνες ποὺ διέθεταν κάποια δύναμη γενικὰ δὲν ἐνθάρρουν τὴν παιδείαν, διότι τοὺς ἐξυπηρετοῦσε νὰ παραμένουν οἱ συμπατριῶτες τους σὲ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξαθλίωσιν καὶ β') ὅτι οἱ πλούσιοι Ἕλληνες δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ μόρφωση τῶν παιδιῶν τους, διότι δὲν προσέφερε σὲ αὐτὰ καμιὰ ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση, ἐκτὸς καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ γίνουσι κληρικοί. Ἐπίσης σημείωνε ὅτι οἱ ἐπι-

40. Ὁ.π., σ. 173, 227-231.

41. Βλ. Helen Agelomatis-Tsougarakis, ὁ.π., σ. 94.

42. *A Narrative of the Greek Mission: or Sixteen Years in Malta and Greece ...*, London 1839, σ. 206-7.

43. *Christian Researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX*, London 1822, σ. 60.

κρατούσες συνθήκες ήταν τέτοιες που απέτρεπαν ακόμη και τους μορφωμένους ανθρώπους από την επιδίωξη περαιτέρω γνώσεων.⁴⁴

Αυτό που οι ξένοι θεωρούσαν κυρίως ως δείγμα της πνευματικής ανάπτυξης των Νεοελλήνων ήταν η βελτίωση της νεοελληνικής γλώσσας και η διάδοση της γνώσης της αρχαίας ελληνικής. "Όλα τα άλλα τα έκριναν οι περισσότεροι από αυτούς δευτερεύοντα. Μόνον ο Leake επισήμαινε με κριτική διάθεση την έλλειψη ενδιαφέροντος που επιδείκνυαν οι "Έλληνες για άλλους τομείς, όπως ήταν η αρχαία ιστορία, η γεωγραφία, η τοπογραφία, οι θετικές και πολιτικές επιστήμες, καθώς και η πολιτική οικονομία.⁴⁵

Την ίδια εποχή οι ξένοι παρατηρούσαν μια έντονη και συστηματική προσπάθεια των "Ελλήνων να μάθουν ξένες γλώσσες και να γνωρίσουν την πνευματική παραγωγή της Δ. Ευρώπης.⁴⁶ Η τάση αυτή ήταν εξίσου ή και περισσότερο εμφανής από την προσπάθεια για εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών. Ήταν επίσης κατανοητό ότι η πρόοδος που είχε συντελεστεί στη σκλαβωμένη Ελλάδα είχε προέλθει «σχεδόν ολοκληρωτικά» από τους "Έλληνες της Διασποράς, και σε πολύ μικρότερο βαθμό από τους "Έλληνες της Κωνσταντινούπολης.⁴⁷

Πέρα από τις γενικές παρατηρήσεις, συχνά σχολιάζονται στα ταξιδιωτικά κείμενα τα σχολεία, οι λόγιοι και τα ελληνικά βιβλία. Ο F. S. N. Douglas⁴⁸ δήλωνε με κάποια υπερβολή ότι σχεδόν και το πιο ασήμαντο χωριό είχε το σχολείο του, αναφερόμενος προφανώς στα «κοινά» σχολεία. Ωστόσο, οι ταξιδιώτες πρόσεχαν, ή σχολίαζαν στα κείμενά τους, σχεδόν αποκλειστικά τα «ελληνικά» σχολεία και τις μεγαλύτερες σχολές ή ακαδημίες. Φυσικά, οι ιεραπόστολοι έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον από

44. "Ο.π., σ. 67. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. 1, σ. 276, 331-2· τ. 4, σ. 49, 102-3, 388· και *Travels in the Morea*, London 1830, τ. 2, σ. 61, 117. Πρβλ. και John Cam Hobhouse, *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, London 1813, τ. 2, σ. 568.

45. *Researches in Greece*, σ. 235.

46. "Ο.π., σ. 171, 235. J. C. Hobhouse, *ό.π.*, τ. 1, σ. 71· τ. 2, σ. 569. W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire...*, London 1809, σ. 329. C. N. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par l'ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour ottomane*, Paris 1801, τ. 1, σ. 320. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, Αθήνα 1973, τ. 2, σ. 307.

47. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, σ. 331-2. Τοῦ ίδιου, *Researches in Greece*, σ. 170-1. Βλ. επίσης Georges Toliaς, *ό.π.*, σποραδικά.

48. "Ο.π., σ. 74.

τούς άλλους για τὰ εκπαιδευτικά πράγματα. Σε γενικές γραμμές όμως οι παρεχόμενες πληροφορίες είναι επιφανειακές και αποσπασματικές, και ἡ κριτική διάθεση τῶν ταξιδιωτῶν για τὸ ἐπίπεδο τῶν σπουδῶν και τις γνώσεις τῶν μαθητῶν πολὺ δυσμενής. Πολὺ εὐνοϊκότερα διαταθειμένοι, και ἴσως μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐντυπωσιασμένοι, ἦταν ἀπὸ τις σχολές τῆς Χίου, τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Σμύρνης, και καμιά φορὰ τῶν Ἰωαννίνων, στὶς ὁποῖες ἀφιέρωναν κάποια θετικά σχόλια.⁴⁹ Παρὰ τὴν ἐπὶ μέρους κριτική, πὺ συγχρὰ ἦταν σκληρὴ και ἄδικη, οἱ περιηγητὲς κατέληγαν τελικὰ στὸ συμπέρασμα πὺς τὰ ὑπάρχοντα σχολεῖα συνέβαλλαν ἐξαιρετικά στὸν φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ἐο σχολιασμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου και τῆς σύγχρονης πνευματικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς ξένους προϋπέθετε στὶς περισσότερες περιπτώσεις και μιὰ στοιχειώδη γνώση τῶν νέων ἑλληνικῶν. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀρκετοὶ ταξιδιωτὲς, και ὄχι μονάχα ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς παρέμειναν στὴ χώρα για πολλὰ χρόνια, εἶχαν ἐπιχειρήσει νὰ μάθουν νέα ἑλληνικά και εἶχαν φθάσει σὲ ἓνα ἱκανοποιητικὸ ἐπίπεδο χειρισμοῦ τῆς γλώσσας, ἢ τουλάχιστον εἶχαν ἀποκτήσει κάποια γενικὴ ἰδέα. Αὐτὸ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ παρακολουθοῦν κατὰ κάποιο τρόπο τις ἐκδόσεις, ἂν και οἱ περισσότεροι ὄχι μόνο δὲν εἶχαν διαβάσει, ἀλλὰ οὔτε καν εἶχαν ἐξετάσει τὰ βιβλία πὺ ἀνέφεραν. Μερικοὶ πληροφοροῦνταν τις νέες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν Λόγιο Ἐρμῆ. Οἱ παρουσιάσεις βιβλίων ἀπὸ τοὺς ξένους ἑλληνιστὲς στὸν γαλλικὸ και γερμανόφωνο τύπο προσέφεραν πολλὰ στὴν πληροφόρηση εὐρύτερων στρωμάτων τῶν χωρῶν αὐτῶν.

Κοινὴ διαπίστωση ὅλων τῶν ταξιδιωτῶν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἦταν

49. Οἱ πληροφορίες πὺ εἶχαν οἱ περισσότεροι για τις Σχολές πὺ ἐγκωμιάζαν δὲν ἦταν ἀπὸ πρῶτο χέρι. Περισσότερη προσοχὴ στὰ εκπαιδευτικὰ θέματα ἔδιναν οἱ ἱεραπόστολοι, πὺ μᾶς παρέχουν και πὺ συγκεκριμένα στοιχεῖα για τὴ λειτουργία τους. Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους οὐσιαστικά μόνο δύο Ἄγγλοι και δύο Γάλλοι εἶχαν στὴν πραγματικότητα γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τις Σχολές τῆς Χίου και τῶν Κυδωνιῶν. Βλ. W. Jowett, ὅ.π., σ. 53, 60-64, 70-76. R. Clogg, «Two Accounts of the Academy of Ayavalik (Kydonies) in 1818-1819», *Revue des Études du Sud-Est Européen*, τ. 10 (1972), σ. 633-667. Τοῦ ἴδιου, «Ο Parsons και ὁ Fisk στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου», *Ἐρανιστής*, τ. 5 (1967), σ. 177, 193. P. E. Laurent, *Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey and Italy, Made in the Years 1818 and 1819*, London 1821, σ. 28. J. Fuller, *Narrative of a Tour through Some Parts of the Turkish Empire*, London 1830, σ. 516-7. A. F. Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Paris 1826, σ. 381-5. M. L. J. comte de Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, Paris 1839, τ. 1, σ. 188-9.

ὅτι τὰ ἔντυπα σπάνιζαν. Ὡστόσο, καμιὰ φορὰ συναντοῦσαν μερικές «πραγματικά ἔξοχες» ἐκδόσεις. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι στὰ σχόλιά τους γιὰ τὴν ἔλλειψη βιβλίων δὲν λάβαιναν καθόλου ὑπόψη τὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία. Συχνὰ ἐπίσης ἐπανέρχεται ἡ παρατήρηση ὅτι δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστα σχολικά βιβλία. Θεωροῦσαν συνήθως ἀπαράδεκτο τὸ φαινόμενο νὰ διδάσκονται τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι καὶ τὴν Ὀκτώηχο. Μολονότι ἀρκετὲς φορὲς ἀναφέρονται στὴν ὑπαρξὴ βιβλιοθηκῶν, μοναστικῶν, σχολικῶν ἢ ιδιωτικῶν, σπανίως γράφουν γιὰ τὰ ἔντυπα ποὺ βρισκόνταν σὲ αὐτές, ἐκτὸς ἂν ἐπρόκειτο γιὰ κάποια ἐντυπωσιακὴ σειρὰ ἀρχαίων κλασικῶν ἢ εὐρωπαϊκῶν βιβλίων, κι αὐτὸ διότι στίς βιβλιοθῆκες τοὺς ἐνδιέφεραν κυρίως τὰ χειρόγραφα. Ἄν κρίνουμε πάντως ἀπὸ τίς παρεχόμενες πληροφορίες, στίς ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες ποὺ εἶχαν δεῖ τὰ ξενόγλωσσα βιβλία ἦταν περίπου ἰσάριθμα μὲ τὰ ἑλληνικά, ἴσως διότι οἱ βιβλιοθῆκες αὐτὲς ἀνῆκαν σὲ ἐμπόρους καὶ γιατροὺς καὶ ὄχι σὲ ἱερωμένους ἢ δασκάλους.⁵⁰

Στὴν πλειονότητά τους οἱ ξένοι ἔβλεπαν μὲ συγκατάβαση τίς περισσότερες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, καὶ ὑπογράμμιζαν σχεδὸν πάντοτε ὅτι, ἂν καὶ ὑπῆρχε μιὰ ἐπαινετὴ αὐξηση στὴν κυκλοφορία νέων βιβλίων, τὰ δύο τρίτα ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦσαν μεταφράσεις ἀπὸ ξένες γλώσσες καὶ ὄχι πρωτότυπη παραγωγή. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ βοηθοῦσε στὴ διάδοση τῶν γνώσεων καὶ τὴ γνωριμία μὲ τὴ Δ. Εὐρώπη, ἀλλὰ δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ τὴν ἐπίδειξη πρωτοτυπίας, εὐφυΐας ἢ βάρους ἐκ μέρους τῶν συγγραφέων. Ἡ ἔλλειψη τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν ὀφειλόταν, κατὰ τὴν ἄποψη ὀρισμένων, στὴ μακροχρόνια σκλαβιά τους. Ἔτσι, ἡ πνευματικὴ τους παραγωγή ἀποτελοῦσε εἴτε μιὰ ὠχρὴ ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων,⁵¹ εἴτε μάταιη ἀπόπειρα πρωτοτυπίας ποὺ παραβίαζε κάθε καλὸ γοῦστο καὶ ἀπλότητα. Μόνον ὅταν στὸ ἀπώτερο μέλλον οἱ Ἕλληνες θὰ ἀνακτοῦσαν τὴν ἐλευθερία τους ὑπῆρχε ἡ ἐλπίδα νὰ ἀνακτῆσουν καὶ τὴν ἀρχαία τους ἰδιοφυΐα καὶ γνώση.⁵²

Κοινὴ παρατήρηση τῶν ξένων ἦταν πὼς οἱ σύγχρονοὶ τους Ἕλληνες ἦταν τελείως στερημένοι ἀπὸ κάθε καλὸ γοῦστο. Ὁ Leake ἐπιπλέον ἰσχυρίζεται ὅτι, παρὰ τὸν ἐπιδεικνυόμενο ἐνθουσιασμό τους γιὰ κάθε τι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ, εἶχαν στὴν οὐσία μιὰ πολὺ ἀτελὴ γνώση τῆς ἀρχαιότη-

50. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *ὁ.π.*, σ. 136-9.

51. Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν τὴν κριτικὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ, *πρβλ.* F. S. N. Douglas, *ὁ.π.*, σ. 78-79.

52. W. M. Leake, *Researches in Greece*, σ. 231, 233. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the Years 1812 and 1813*, London 1815, σ. 151. J. C. Hobhouse, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 579.

τας και μιὰ φανερή προτίμηση για τὴ γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ φιλολογία. Ἡ ἔλλειψη κλασικοῦ πνεύματος τόσο στὰ πεζὰ κείμενα ὅσο καὶ στὴν ποίηση τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦσε μόνιμο ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τῶν περισσοτέρων περιηγητῶν.⁵³

Παρὰ τὴν ἔντονη κριτικὴ σὲ γενικὸ ἐπίπεδο, ὅταν γινόταν ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένους Ἑλληνες λογίους συνήθως τὰ σχόλια ἦταν εὐνοϊκά. Κατ' ἀρχήν, ὅλοι ἐκτιμοῦσαν ἀνεπιφύλακτα καὶ ἐκφράζονταν μὲ κολακευτικὰ λόγια για τὸν Κοραῖ, τὸν ὑπερασπιστὴ καὶ κόσμημα τῆς Ἑλλάδας, ἀν καὶ οἱ περισσότεροι δὲν τὸν εἶχαν συναντήσει. Ἡ ἐκτίμησή τους δὲν βασιζόταν μόνο στὸ φιλολογικὸ του ἔργο ἀλλὰ καὶ στὴν «ἀόρατη δραστηριότητά του στὴν ὑπηρεσία τῆς χώρας του», «τὶς μετριοπαθεῖς καὶ φρόνιμες συμβουλές του πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του» ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς ὀδηγήσουν σ' ἓνα μέσο δρόμο ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες, ποὺ ἤθελαν νὰ προκαλέσουν ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐγκαθιδρῦσουν δημοκρατία, καὶ τὸν κλῆρο, ποὺ μαζί μὲ τοὺς δημογέροντες ἦταν ἀντίθετοι σὲ κάθε ἀλλαγὴ καὶ πρόοδο. Πίστευαν ὅτι ἡ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας θὰ προερχόταν ἐξίσου ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Κοραῖ, τὰ ὅπλα τῶν Μανιατῶν καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Ἰδρας.⁵⁴

Τὸ «Ἐπόμνημα» τοῦ Κοραῖ ἦταν γνωστὸ σὲ ἀρκετοὺς, ἀποτέλεσε ὅμως εἰδικὰ ἀντικείμενο διεξοδικῆς συζήτησης ἀπὸ τὸν Bartholdy, προκειμένου νὰ ἀναιρεθοῦν οἱ ἰσχυρισμοὶ του. Ὁ Bartholdy ἀναγνώριζε ὅτι ὁ Κοραῖς «est sans contredit le plus savant de tous les Grecs vivant aujourd'hui»,⁵⁵ διαφωνοῦσε ὅμως ριζικὰ μὲ τὴν ὠραιοποιημένη εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων ποὺ παρουσιάζεται στὸ «Ἐπόμνημά» του. Ἐτσι στὸ βιβλίο του ἐπιχειρηματολογεῖ ἀναλυτικὰ προσπαθώντας νὰ καταδείξει τὰ τρωτὰ σημεῖα καὶ νὰ παρουσιάσει τὴν εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα, ἐπιμένοντας ἰδιαίτερα στὰ θέματα τῆς ἐκπαίδευσης, τῶν βιβλίων καὶ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας.⁵⁶

Συχνὰ οἱ περιηγητὲς ἀναφέρονται σὲ παλαιότερους Ἑλληνες λογίους,

53. Πρβλ. W. M. Leake, *ὁ.π.*, σ. 235.

54. W. M. Leake, *ὁ.π.*, σ. 186-193. Byron, *ὁ.π.*, σ. 182-3. J. C. Hobhouse, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 571. F. S. N. Douglas, *ὁ.π.*, σ. 32, 77-78. H. Holland, *ὁ.π.*, σ. 173. T. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820, τ. 2, σ. 24, 73. Βλ. καὶ Georges Toliaς, *ὁ.π.*, σποραδικά.

55. J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804...* Traduit de l'allemand par A. du C., Paris 1807, τ. 2, σ. 2.

56. Για τὴν ἀντίδραση τοῦ Κοραῖ καὶ τοῦ κύκλου του βλ. Georges Toliaς, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 504 καὶ ἐξῆς.

ἀλλὰ λίγων μόνον τὰ ἔργα εἶχαν πραγματικά δεῖ ἢ κατὰ κάποιο τρόπο χρησιμοποίησει. "Ένας ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς ἦταν ὁ Μελέτιος, γιατί ἔκαναν χρήση τῆς Γεωγραφίας του. Μολονότι δὲν ἔλειπε ἡ κριτικὴ στὰ σφάλματά του, ἰδίως ἀπὸ τὸν Leake, συνήθως ἀναγνωρίζοταν ἡ χρησιμότητα τοῦ ἔργου γιὰ τοὺς "Έλληνες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἰδίους τοὺς ταξιδιωτῆς.⁵⁷ Μερικὲς φορὲς ἀναφέρονταν ἐπίσης ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης. Ὁ Leake μάλιστα σημείωνε ὅτι οἱ "Έλληνες τοὺς ὀφείλουν μεγάλη εὐγνωμοσύνη.⁵⁸

Ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοὺς λογίους ἀναφέρονται πολλοὶ περισσότεροι, μερικοὶ μόνον παρεμπιπτόντως, ἄλλοι μὲ μεγαλύτερη συχνότητα καὶ συνήθως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἔκδοση κάποιου βιβλίου ἢ τῆ σχέση τους μὲ μία Σχολή. Τὶς περισσότερες φορὲς δὲν γίνεται συγκεκριμένη ἀξιολογικὴ κρίση τοῦ ἔργου ἢ τῆς προσωπικότητας γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος. Σπάνια, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Κοραῖ, ἐκφράζονταν μὲ θερμὰ καὶ εὐνοϊκὰ λόγια γιὰ κάποιον ποὺ δὲν εἶχαν γνωρίσει προσωπικά.

Ὁ Leake⁵⁹ φαίνεται ὅτι γνώριζε καὶ ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ («έναν ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους, ἀφοσιωμένους στὸ ἔργο τους καὶ ὑποδειγματικούς Νεοέλληνες»). Τέτοιοι ἐξαιρετικοὶ ἔπαινοι δὲν ἀπαντοῦν πολὺ συχνά. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ ξένοι, μετὰ τῆ γνωριμίας τους μὲ κάποιους λογίους, ἐκφράζονταν πολὺ κολακευτικά γι' αὐτούς. Ὁ Κ. Βαρδαλάχος εἶχε ἐντυπωσιάσει τὸν Jowett,⁶⁰ ὁ ὁποῖος καὶ τὸν χαρακτήρισε «πραγματικὸ Σωκράτη». Στὸν γαλλικὸ τύπο ἐπίσης ὁ Κοδρικᾶς εἶχε ἀποκληθεῖ «un Athénien digne du siècle de Périclès».⁶¹

Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀναφαινονταν διαφωνίες στὶς κρίσεις τῶν ταξιδιωτῶν γιὰ ὀρισμένους λογίους. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας π.χ. μὲ τὸν ἐπιθετικὸ του τρόπο εἶχε δημιουργήσει ἀντιπάθειες. "Έτσι, οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόσωπό του ἦταν μοιρασμένες. "Άλλοι τὸν θεωροῦσαν ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους "Έλληνες, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μπορούσες παρὰ νὰ μιλήσεις ἐγκωμιαστικά, ἐνῶ ἄλλοι ὑποβάθμιζαν τὶς γνώσεις καὶ τὰ προσόντα του.⁶² Ὁ Γεώργιος Σακελλάριος καὶ ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς συγκαταλέγον-

57. W. M. Leake, *ὁ.π.*, σ. 171-3, 231. J. C. Hobhouse, *ὁ.π.*, τ. 1, σ. 86-7. H. Holland, *ὁ.π.*, σ. 348, 389. T. S. Hughes, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 287-8.

58. *Ὀ.π.*, σ. 77-78, 229. H. Holland, *ὁ.π.*, σ. 43-44. W. Jowett, *ὁ.π.*, σ. 43.

59. *Ὀ.π.*, σ. 91.

60. W. Jowett, *ὁ.π.*, σ. 69-70, 413.

61. Georges Toliaς, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 440.

62. Γεώργιος Σούλης, «Πῶς εἶδαν τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα οἱ ξένοι περιηγηταί»,

ταν επίσης ανάμεσα στους λογίους για τους όποιους δίσταντο οι απόψεις και μάλιστα με πολύ έντονο τρόπο. 'Ο Hughes π.χ. καταφερόταν έντονα έναντιον και τῶν δύο αὐτῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Leake καὶ ὁ Holland⁶³ ἐκφράζονταν πολὺ κολακευτικὰ γι' αὐτούς. 'Ο κατάλογος μὲ τις ἀναφορὲς σὲ "Ἕλληνες λογίους θὰ μποροῦσε νὰ ἀυξηθεῖ πολὺ μὲ ποικίλα παραδείγματα.

Τομὴ στὴ συνηθισμένη παρουσίαση τῆς ἐλληνικῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς μέσω βιβλιοκρισιῶν καὶ ταξιδιωτικῶν βιβλίων ἐπιτελεῖται τὸ 1825 μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Λευκοθέας* ἀπὸ τὸν Carl Iken,⁶⁴ ὁπότε ἐπιχειρεῖται μιὰ ὀλοκληρωμένη καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν σφαιρικὴ θεώρησή της. Ἄλλὰ ἤδη στὴν οὐσία ἔχουμε περάσει σὲ ἄλλη ἐποχὴ.

Ἀπὸ τὴν πολὺ γενικὴ καὶ σύντομη ἐξέταση ἑνὸς εὐρύτατου καὶ πολὺπλοκου θέματος, ποὺ μόλις ἔχουμε ἀρχίσει νὰ τὸ προσεγγίζουμε, μποροῦμε νὰ συναγάγουμε πρὸς τὸ παρὸν τὰ ἀκόλουθα. Κατ' ἀρχὴν, ὅτι γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ τί γινώριζαν καὶ συνακόλουθα τοῦ τί ἀντιλήψεις εἶχαν οἱ ξένοι γιὰ τὸν ἐλληνικὸ διαφωτισμὸ χρειάζεται πρὸ συστηματικῆς ἔρευνα στὸ ἐξωτερικὸ ποὺ δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη. Ἀπὸ τὰ ὅσα μέχρι στιγμῆς ἔχουν μελετηθεῖ φαίνεται ὅτι λίγοι ξένοι εἶχαν, ἢ ἐπιζητοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν, μιὰ πλήρη εἰκόνα τῶν ἀλλαγῶν ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ διαφωτισμοῦ. Λίγοι μόνον ὑποστήριζαν ὅτι ἡ κατὰπτωσις καὶ ὁ ἐκφυλισμὸς τῶν Ἑλλήνων ἦταν μιὰ κατάστασις ἀνεπανόρθωτη. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτούς εἶχαν συνείδησις ὅτι πραγματικὰ συντελοῦνταν σημαντικὲς ἀλλὰ βραδεῖες ἀλλαγές. Αὐτὲς τις θεωροῦσαν θετικὲς καὶ τις ἐπιπροσέχον, ἔστω καὶ ἂν ἀσκοῦσαν ἐπὶ μέρους κριτικὴ καὶ συγνά

⁶³ *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. 1 (1952) 501-6. Βλ. ἐπίσης F. S. N. Douglas, *ἰ.π.*, σ. 77. C. R. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C. R. Cockerell edited by his son Samuel Pepys Cockerell*, London 1903, σ. 237. William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, London 1820, τ. 1, σ. 143. 'Ο Frederic North σ' ἓνα γράμμα τοῦ στὸν γαμπρὸ τοῦ λόρδο Sheffield τὸν Μάιο τοῦ 1811 ἀποκάλεσε τὸν Ψαλῖδα «a coxcomb of considerable erudition», British Library, Add. Ms 61982, φ. 41α.

⁶⁴ *ἰ.π.*, τ. 2, σ. 57, 74. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, σ. 344-5· τ. 3, σ. 300-1. H. Holland, *ἰ.π.*, σ. 163, 256-7, 366, 370, 382.

⁶⁵ *Leukothea, Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, I-II, Leipzig 1825. Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Iken συνέχισε τὴν παρουσίαση τοῦ ὕλικου γύρω ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία μὲ τὸ ἔργο του *Ἐὶνομία, Darstellungen und Fragmente neugriechischer Poesie und Prosa. In Originalen und Übersetzungen. Aus englischen und französischen Werken, und aus dem Munde geborener Griechen entlehnt. Mit Beiträgen von verschiedenen Verfassern...*, Grimma 1827.

υίοθετοῦσαν μιὰ ἀφ' ὑψηλοῦ στάση. Τὸ οὐσιαστικό τους συμπέρασμα ἦταν ὅτι γιὰ τοὺς "Ἕλληνες δὲν ὑπῆρχε ἄμεση γιαντρεία στὰ δεινὰ τῆς σκλαβιάς. Ἀπελευθέρωση δὲν μποροῦσαν καὶ οὔτε ἔπρεπε νὰ περιμένουν ἀπὸ τοὺς ξένους. Τὸ μόνο σωστὸ καὶ βέβαιο φάρμακο ποὺ πολλοὶ ξένοι πρότειναν γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν Ἑλλήνων (κι ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς μάλιστα, ὁ Leake, στὰ ἑλληνικά) ἦταν «Νὰ φωτισθῆτε». Κι ἔκριναν ὅτι βρίσκονταν σὲ καλὸ δρόμο.